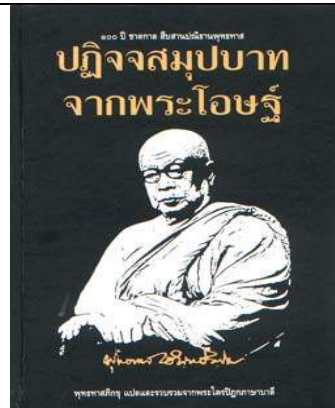

บทวิจารณ์หนังสือ ปฏิจจสมุปบาท จากพระโอษฐ์

นายเสนห์ สีการี*

	ผู้เขียน : พุทธทาสภิกขุ ISBN : ๙๗๔๔๐๙๒๐๔๑ จำนวน : ๙๔๑ หน้า จัดพิมพ์โดย : สำนักพิมพ์สุภาพใจ ปีที่พิมพ์ : ๒๕๕๔ พิมพ์ครั้งที่ ๘
--	---

หนังสือเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท จากพระโอษฐ์” ของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นหนังสือที่พยายามตีแผ่หลักธรรมคำสอน ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เกี่ยวกับเรื่องปฏิจจสมุปบาท ดังจะเห็นว่าปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นเรื่องลึกซึ้งที่สุด สมกับเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะเป็นเสมือนหัวใจใหญ่ที่จะนำพาหมู่เวไนยสัตว์ให้หลุดพ้นออกจากวัฏฏสงสาร สมดังคำที่ท่านพุทธทาสใช้กล่าวเรียก ปฏิจจสมุปบาทนี้ว่าเป็นอริยสัจที่สมบูรณ์ คือว่าเต็มขนาดซึ่งถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ และจำเป็นสำหรับพุทธบริษัทที่จะต้องศึกษา เพื่อทำความเข้าใจ ดังจะเห็นได้จากพระไตรปิฎกภาษาบาลีว่า ปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นเรื่องของการแสดงให้รู้เรื่องความทุกข์ ที่เกิดขึ้นในรูปสายฟ้าแลบในจิตใจของคนเราเป็นประจำวัน และในวันหนึ่ง ก็สามารถเกิดรอบของปฏิจจสมุปบาทได้หลายรอบ ในทุกครั้งที่มีการกระทบทางอารมณ์ ซึ่งไม่ใช่เรื่องของการเกิดทุกข์ หรือการดับทุกข์ที่เกิดขึ้นข้ามภพข้ามชาติดังที่เข้าใจกันอยู่ ซึ่งหนังสือเล่มนี้ ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันของการเกิดรอบปฏิจจสมุปบาท ในลักษณะที่มันติดต่อกันเป็นสายไปเลย ซึ่งในรอบหนึ่งมีอยู่ ๑๑ อาการและมันติดต่อกันไปทั้งหมด ๑๑ อาการ ในขณะที่เรามีเรื่องที่เป็นกิเลสเกิดขึ้นในใจครั้งหนึ่ง เพราะฉะนั้น ไม่ต้องกินเวลาตั้ง ๓ ชาติ หมายความว่า บางทีเพียงชั่วกระพริบตาเดียวเท่านั้น ปฏิจจสมุปบาทเต็มรอบเป็นเรื่องๆ หนึ่ง มีความทุกข์เสร็จแล้ว ซึ่งการสอนปฏิจจสมุปบาทรอบเดียว

*นิสิตปริญญาเอก, หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Email : mahasanae@hotmail.com

กินเนื้อที่ ๓ ขาติ (ตามภาษาคน) นั้น เป็นการสอนที่ผิดจากพระบาลีเดิม ถ้าสอนอย่างถูกต้องตามพระบาลีเดิม ก็จะมีประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะตรงกับปัญหาเฉพาะหน้าที่มีอยู่เป็นประจำ

ปฏิจสุมุปปาทจากพระโอษฐ์นี้ เป็นการรวบรวมเรื่อง อิทปปัจจตา ในส่วนของปฏิจสุมุปปาทมาอย่างครบถ้วน เพียงพอที่จะศึกษาเรื่องปฏิจสุมุปปาทอย่างชัดเจนที่สุด ให้สมกับพระพุทธรูปที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปปาท ผู้นั้นเห็นธรรม, ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต” ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว นับเป็นการเห็นพระพุทธรูปในภาษาธรรม ซึ่งเกื้อกูลแก่การบรรลุผลนิพพาน เป็นอย่างยิ่ง

ในหนังสือปฏิจสุมุปปาทจากพระโอษฐ์นี้ ผู้เขียนพยายามแสดงให้เห็นถึงข้อเท็จจริงอันลึกซึ้งเกี่ยวกับความยากลำบากในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า กล่าวคือ ต้องตรัสด้วยภาษาถึงสองภาษาในคราวเดียวกัน คือตรัสโดย “ภาษาคน” สำหรับสอนศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาไปด้วยสัสสตทิฏฐิ คือ มีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตน เป็นของตนจนยึดมั่นอยู่อย่างเหนียวแน่นเป็นประจำ และตรัสโดย “ภาษาธรรม” สำหรับสอนคนที่มีธูลิในดวงตาอันเบาบางแล้ว จะได้เข้าใจปรมัตถธรรม เป็นการสอนปรมัตถธรรม

ซึ่งข้อสังเกตก็อยู่ตรงที่ว่า เมื่อท่านทรงสอนศีลธรรม ก็ต้องตรัสอย่างมีสัสตว์ มีบุคคล มีตัวตน กระทั่งมีตถาคตเอง แต่เมื่อครั้งทรงสอนปรมัตถธรรม ก็ตรัสอย่างไม่มีสัสตว์ บุคคล กระทั่งตถาคตเอง มีแต่สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นเป็นชั่วขณะๆ และติดต่อกันเป็นสายของปฏิจสุมุปปันธรรม ไม่ใช่พูดว่าตัวเรา ของเรา ผลกรรมเก่าของเราและเมื่อตายก็ไปรับผลกรรมทำนองสัสสตทิฏฐิ และทั้งที่ไม่ใช่ตายแล้วก็สูญไปในทำนองอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งท่านว่าความที่อยู่ตรงกลางนี้แหละ คือเรื่องปฏิจสุมุปปาท หรือมัชฌิมาปฏิปทา

ที่นี่ เหตุที่ทำให้อธิบายผิดก็น่าจะเป็นเพราะความไม่เข้าใจในภาษาธรรม เข้าใจแต่ภาษาคน ซึ่งตามภาษาชาวบ้านก็เรียกตัวเรานี้ว่า “คน” แต่ในภาษาธรรมเราเรียกว่า “นามรูป” คือกายกับใจ ซึ่งคนหรือนามรูปนี้มันมีการเกิดดับอย่างไร?

(๑) นามรูปเกิดดับๆ อยู่ทุกขณะจิตแบบถี่ยิบนี้ มันเป็นเรื่องเกิดดับๆ อีกชนิดหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับปฏิจสุมุปปาท

(๒) อีกชนิดหนึ่ง นามรูปเกิดดับเหมือนคนธรรมดาสามัญรู้ คือว่าเกิดจากท้องแม่ พอตายเข้าโลงเรียกว่าดับ

(๓) ความเกิดดับของภาษาปฏิจสุมุปปาท ก็คือเกิดขึ้นแห่งเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็เกิดตณหา อุปาทาน แล้วก็ภพ แล้วก็ชาติ ในหัวใจของคนเราเกิดความรู้สึกเป็น “ตัวกู” ครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่าชาติหนึ่งภพหนึ่ง มันเป็นการเกิด-ดับ ของคนเราหรือนามรูปในลักษณะที่เป็น “ตัวกู-ของกู” ที่ถูกปรุงด้วยอวิชชาครั้งหนึ่งๆ

ดังนั้น การที่จะเข้าใจได้ดี ก็จะต้องรู้เรื่องจำนวน ปฏิจจสมุปบาทธรรม ๑๑ นั้นเสียก่อน (ดูภาพด้านล่างประกอบ)^๑

๑. อวิชชาปัจจัย สงขาร : เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร;
 ๒. สงขารปัจจัย วิญญาณ : เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงเกิดวิญญาณ;
 ๓. วิญญาณปัจจัย นามรูป : เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงเกิดนามรูป;
 ๔. นามรูปปัจจัย สฬายตน์ : เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงเกิดอายตนะหก (สฬายตนะ);

๕. สฬายตน์ปัจจัย ผัสสะ : เพราะอายตนะหกเป็นปัจจัย จึงเกิดผัสสะ;

๖. ผัสสะปัจจัย เวทนา : เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา;

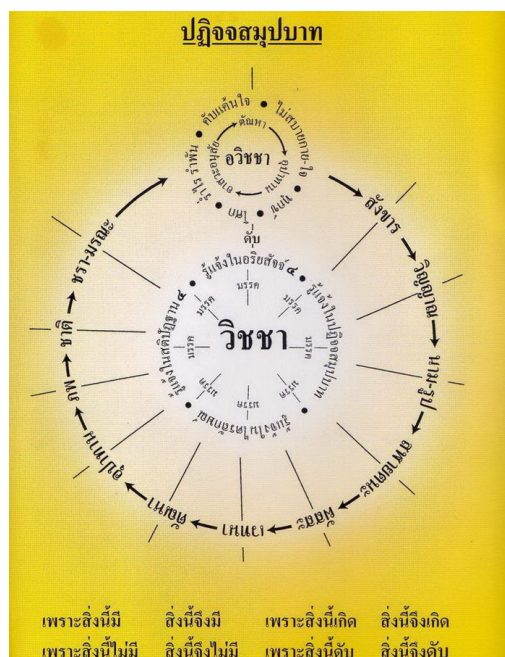
๗. เวทนาปัจจัย ตณหา : เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา;

๘. ตณหาปัจจัย อุปาทาน : เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน;

๙. อุปาทานปัจจัย ภโว : เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดภพ;

๑๐. ภวปัจจัยชาติ : เพราะภพเป็นปัจจัย จึงเกิดชาติ;

๑๑. ชาติปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส : เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มีมรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส ซึ่งเป็นความทุกข์ทั้งนั้น เกิดขึ้น, นับดูได้ ๑๑ ตอน หรือ ๑๑ อาการอาศัยกัน

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). *อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท หรือ วงจรทุกข์*. เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม 2558. <http://www.cmadong.com/board/index.php?topic=6097.5225>

ในตอนนี ผู้เขียนพยายามชี้ให้เห็นความสำคัญของหลักธรรมปฏิจจสมุปบาท ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้เห็นว่า เป็นเรื่องของธรรมชาติที่ย่อมตั้งอยู่แล้ว แม้พระตถาคตจะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตินั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา (ธัมมัญญิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา)

พึงสังเกตตรงจุดนี้ว่า แม้ปัจจัยการเพียงอาการเดียวก็ยังตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (อิทัปปัจจยตา) ดังเช่นที่ตรัสว่า ...เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตินั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา (ธัมมัญญิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา); ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาตใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

ซึ่งถ้าลองศึกษาตามผู้เขียนแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าทั้งหมดนี้ เป็นหลักการปฏิบัติเพื่อความ เป็นไปแห่งความหลุดพ้น การปล่อยวาง การจัดการกับความทุกข์ที่เกิดขึ้นแบบสายฟ้าแลบในจิตใจ ของคนเรา โดยสามารถสรุปการเกิดทุกข์ และการดับทุกข์ตามแบบปฏิจจสมุปบาท ได้รวมแล้วเป็น ๕ แบบ คือ (๑) แบบธรรมดา (อนุโลม) หรือ สมุทยวาร ; (๒) แบบกลับจากปลายเข้ามา (ปฏิโลม) หรือ นิโรธวาร ; (๓) แบบตั้งต้นตรงกลาง – ย้อนมาหาต้น ; (๔) แบบจับเอาที่ตรงกลาง – พุ่งไปทาง ปลาย ; (๕) แบบดับตรงกลาง

โดยให้สังเกตว่า ในหัวใจของคนเราเกิดความรู้สึกเป็น “ตัวกู-ของกู” ครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่า ชาติหนึ่งภพหนึ่ง “คนเราคนหนึ่ง” เป็นเพียงปฏิจจสมุปปันธรรม มันเป็น “คน” ขึ้นมาเพราะอวิชชา ตัณหาอุปาทาน “คน” ชนิดนี้ต้องกำจัดเสีย นั่นแหละคือ การดับทุกข์ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทในลักษณะ นี้ คือ ปฏิจจสมุปบาทที่อยู่ในขอบเขตที่เราควบคุมได้, ปฏิบัติได้, มีสติถูกต้องป้องกันได้ทันควัน ในขณะที่อารมณ์มากระทบ อย่าเผลอสติ อย่าให้เกิดอวิชชาปรุงสังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ชนิดที่เกิดเป็นทุกข์

ทั้งนี้ ผู้วิจารณ์ขอมองว่า สิ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำเสนอออกมานั้น เป็นประโยชน์อย่าง มากในแง่ของการปฏิบัติ ซึ่งถ้าเราเข้าใจหลักข้อนี้ ก็จะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องรอให้ข้ามภพข้ามชาติ เพื่อจะเกิดรอบการเกิดขึ้นของทุกข์ที่มีภพและชาติเป็นปัจจัย และก็ไม่ต้องรอให้เกิดการดับลงของ ชีวิตเมื่อมีชรา มรณะ ทุกข์ โทมนัส... เป็นปัจจัย แต่จะเห็นตามสภาวะธรรม ตามความเป็นจริงว่า รอบปฏิจจสมุปบาทนั้น จะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการกระทบกันทางอายตนะภายนอกและภายใน เพราะ จะเกิดความรู้สึกว่า เป็นตัวกู-ของกู และก็เกิดความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นจนไม่สามารถจะละวาง และ หลุดออกจากวงจรแห่งกระแสการเกิดทุกข์ได้ เพราะมัวแต่ไปคิดว่า “เรา” ทำบุญ ทำบาปในชาตินี้

พอตายไปแล้ว “เรา” ก็ต้องไปเสวยผลกรรมในชาติต่อไป ซึ่งถ้าเป็นอย่างนี้ เมื่อไรที่จะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ เพราะมัวแต่รอชาติหน้า ชาติโน้นไปเรื่อย ๆ

ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องนี้ว่า หลักปฏิจสุมุปาบทนั้น มันไม่มีตัวเรา แต่กระจายออกไป เหลือแต่กระแสแห่งสภาวะธรรม เป็นเพียงปฏิจสุมุปปันธรมอย่างหนึ่ง ใน ๑๒ อย่าง ซึ่งไม่มีตัวเราอยู่ที่ไหน ไม่มีใครเป็นผู้ทำกรรมฝากไว้ โดยไปเอาผลในชาติหน้า อย่างนี้พระพุทธรองค์ไม่ทรงสอน ไม่ว่า จะดี จะชั่ว แต่เป็นเรื่องที่จะสอนให้ไม่มีคนเหลืออยู่ เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่มีตัวตน ตัวกู ให้จิตใจหมดจากความรู้สึกว่ามีตัวตน ตัวตน ที่จะดี จะชั่ว ไม่มีสัสสตทิฐิ ไม่มีความคิดตั้งอยู่ว่า มีตัวเราที่จะทำ จะได้ เราทำดี ทำบุญกุศล ตายแล้วก็ได้ผล ทำแล้วก็สบายใจ จะมองกันไปในแง่ว่าไม่มีตัวเรา มีแต่กระแสเปลี่ยนแปลงไปตามกฎ ว่าเราไม่อย่างใดทั้งดี ทั้งชั่ว อยากจะมีจิตใจเป็นอิสระ มีอะไรจะทำก็ทำ แต่จะไม่ถือว่าได้ ว่าเสีย มีอะไรจะกิน ก็กินพอให้มีชีวิตปกติอยู่ได้ ไม่มีตัวที่จะเป็นเจ้าของ ถือเป็นกรรมสิทธิ์ จะเข้าไปในทางที่ไม่มีตัวตน

ท้ายสุด ขอให้ความเห็นว่ หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือที่เป็นประโยชน์มากในการศึกษาของผู้ที่สนใจทั้งในแง่ของปริยัติ และการนำไปเพื่อปฏิบัติ เพราะหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมารวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้นั้น เป็นเรื่องที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง ในชีวิตประจำวันของเราๆ ท่านๆ เพราะว่าหลักสำคัญจริงๆ ที่ท่านพยายามเน้นย้ำก็คือ การพยายามกำจัด ตัดกระแส ละกำหนด ละความพอใจ (นันทิ) ก็เพื่อความดับทุกข์ คือ การดับอวิชชาความไม่รู้ลงเสียให้ได้ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุก็ได้แนะนำกระบวนการแบบนี้นี้มากแล้วและอธิบายเน้นย้ำ โดยยกหลักวิธีปฏิบัติที่พระพุทธองค์ตรัสหลักปฏิจสุมุปาบทไว้ และมีหลักนี้ปรากฏอยู่ในลักษณะที่ทรงตรัสเฉพาะคำ เฉพาะปัจจัย ไม่ตรัสทั้งหมด ทุกอาการ เช่น ตัดครึ่งตรงกลาง โดยเริ่มต้นที่เวทนา ที่เกิดอยู่ประจำ ซึ่งใครก็รู้จัก ไม่ต้องพูดถึงว่า เวทนาจะเกิดขึ้นโดยเหตุใด แต่พูดว่าพอใจ ไม่พอใจ เป็นทุกข์รับรู้อารมณ์สัมผัสเวทนาไม่ให้เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน... ฯลฯ

แต่ข้อสังเกตหนึ่งที่ได้ จากการอ่านหนังสือเล่มนี้ในฐานะมือใหม่ทางพุทธศาสนา ก็คือ ถ้าผู้อ่านเป็นผู้ที่ไม่มีความรู้พื้นฐานในเรื่องทางพุทธธรรมมาก่อน ก็อาจจะค่อนข้างยาก ต่อการทำความเข้าใจเนื้อหาทั้งหมดในหนังสือ และต้องใช้ความพยายามมาก รวมทั้งในแง่ของเวลาที่ต้องอ่าน เพราะภาษาบางคำ หรือ บางวลีที่ใช้ในหนังสือเล่มนี้ เป็นภาษาบาลีที่มาจากพระไตรปิฎก โดยท่านพุทธทาสได้ยกเข้ามาอ้างอิงในหนังสือเล่มนี้ ทั้งนี้เพื่อเป็นการง่ายต่อการทำความเข้าใจความหมายของคำบางคำ หรือ เพื่อเป็นการขยายความให้เข้าใจภาษาและความหมายมากยิ่งขึ้น ผู้วิจารณ์จึงขอแนะนำให้ผู้อ่านเปิดเทียบเคียงในเรื่องความหมาย กับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ และฉบับประมวลธรรม รวมทั้งอ่านหนังสือเรื่องปฏิจสุมุปาบท หรือ อิทัปปัจจยตาจากแหล่งอื่นๆ เพิ่มเติมเพื่อเป็นการปูพื้นฐานความรู้ในเรื่องนี้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์มากต่อผู้อ่าน เพื่อนำไปปรับใช้กับชีวิตประจำวันของแต่ละบุคคล

โดยท้ายสุด เราจะเห็นว่าในสภาวะของสังคมปัจจุบันที่เร่งด่วน และเต็มไปด้วยวัตถุนิยม การแก่งแย่งชิงดีชิงเด่น แข่งขันเพื่อให้ได้มาซึ่งความสุขทางวัตถุ หรือ การยอมรับจากสังคม ซึ่งถ้าเราสามารถกำจัด ตัดกระแสของวงจรปฏิจสุมุปาบทลงได้ และดำเนินตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่ง

เป็นหลักที่ทนต่อการพิสูจน์และทดลองได้ ตามคำที่ว่า ทรงตรัสไว้ดี ผู้ปฏิบัติเห็นเอง ไม่จำกัดกาล
ทนต่อการพิสูจน์ หากน้อมมาสู่ใจ บัณฑิตเท่านั้นย่อมรู้ เห็นเอง ก็เป็นที่แน่ใจได้ว่า โลกนี้จะไม่
ว่างเว้นจากพระอริยบุคคล ดังพุทธพจน์ที่ว่า โลก ก็ดี เหตุให้เกิดโลก ก็ดี ความดับสนิทแห่งโลก ก็ดี
ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งโลก ก็ดี ตถาคตได้บัญญัติไว้ในร่างกายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง ที่ยังเป็นๆ
ที่มีสัญญาและใจ ซึ่งก็คือ เรื่องอริยสัจ และมรรคมีองค์ ๘ นี้เอง

บรรณานุกรม

- บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจาสุมุปาบท**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕.
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เอส. อาร์. พรินต์ติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๕๑.
_____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: โรงพิมพ์เพิ่มทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๕๓.
_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘.
พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๕๘.
_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๓๘.